

Στάμος Παπαστάμου, Γεράσιμος Προδρομίτης, Βασίλης Παυλόπουλος
(διεύθυνση έκδοσης – επιστημονική επιμέλεια)

Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά

**29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι
ανα-κρίνουν την επιστήμη τους**

Πεδίο
Αθήνα 2010

«ΑΥΤΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣ;»
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

3

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ

Τμήμα ΦΠΨ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η υπόθεση περί πίστης στον δίκαιο κόσμο (ΠΔΚ) αναφέρεται στην πεποίθηση ότι ο καθένας στη ζωή παίρνει ό,τι του αξίζει: τα καλά πράγματα συμβαίνουν στους καλούς ανθρώπους και τα κακά στους κακούς (Lerner, 1980). Το κίνητρο για δικαιοσύνη ωθεί το άτομο να παρέμβει ώστε να αποκαταστήσει την αδικία. Αν όμως δεν υπάρχει η δυνατότητα τέτοιας παρέμβασης, τότε είναι πιθανό ο παρατηρητής να ενεργοποιήσει γνωστικούς μηχανισμούς για την ελαχιστοποίηση της αδικίας, όπως η υποτίμηση του θύματος και η απόδοση της ευθύνης στο ίδιο για την κακοτυχία του (Lerner & Simmons, 1966). Ομοίως, η καλή τύχη των ανθρώπων ανάγεται σε θετικά γνωρίσματα που διαθέτουν, έτσι ώστε να εμφανιστεί ως διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης (Dion & Dion, 1987).

Όπως συνέβη με αρκετές θεωρίες στην κοινωνική ψυχολογία, αφετηρία για τη μελέτη της πίστης στον δίκαιο κόσμο ήταν η προσπάθεια των ερευνητών να εξηγήσουν φαινομενικά «παράλογες» συμπεριφορές, εν προκειμένω την επίμονη τάση φοιτητών να υποτιμούν αθώα θύματα σε πειραματικές συνθήκες. Έχουν περάσει σχεδόν 45 χρόνια από την κλασική δημοσίευση των Lerner και Simmons (1966). Σε αυτή την περίοδο η έννοια της πίστης στον δίκαιο κόσμο γνωρίζει το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών, ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία της πρώτης κλίμακας για τη μέτρησή της από τους Rubin και Perla (1975). Αξιόλογη πρόοδος έχει σημειωθεί σε ζητήματα όπως η εννοιολογική επεξεργασία επιμέρους διαστάσεων της πίστης στον δίκαιο κόσμο, η συσχέτισή τους με ποι-

κίλους κοινωνιοψυχολογικούς παράγοντες και η κατασκευή αξιόπιστων ψυχομετρικών εργαλείων – αν και η θεωρητική πρόοδος δεν αντιστοιχούσε πάντα στον όγκο της εμπειρικής παραγωγής (Hafer & Bègue, 2005).

Σε αυτό το κεφάλαιο θα συνοψιστούν τα κύρια θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα για την πίστη στον δίκαιο κόσμο, με αναφορά στις λειτουργίες, τις εκφάνσεις και την προέλευση του φαινομένου. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν και θα συζητηθούν εμπειρικά στοιχεία από τρεις ερευνητικές απόπειρες, που είχαν σκοπό τη μελέτη των διαστάσεων της πίστης στον δίκαιο κόσμο σε συνάρτηση με ποικίλους παράγοντες έκβασης, κοινωνικά πλαίσια και ηλικιακές ομάδες.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ ΣΤΟΝ ΔΙΚΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Η Dalbert (2001) συνοψίζει τρεις λειτουργίες που επιτελεί η πίστη στον δίκαιο κόσμο: (α) διαμορφώνει την προσδοκία ότι το άτομο θα τύχει δίκαιης μεταχείρισης από τους άλλους· (β) παρέχει ένα εξηγητικό πλαίσιο για την απόδοση νοήματος στα καθημερινά γεγονότα ζωής· και (γ) δεσμεύει ηθικά το άτομο ώστε να συμπεριφερθεί με δίκαιο τρόπο.

Ο ίδιος ο Lerner (1980) χαρακτηρίζει την πίστη στον δίκαιο κόσμο ως «θεμελιώδη πλάνη». «Θεμελιώδη» με την έννοια ότι στηρίζει τη βασική ανάγκη των ανθρώπων να διατηρούν αίσθημα συνεκτικότητας για τον κόσμο. «Πλάνη» επειδή πρόκειται για πεποίθηση η οποία, ενώ διαψεύδεται από την εμπειρία, το άτομο κινητοποιείται για την υπεράσπισή της. Χωρίς την πλάνη αυτή ωστόσο θα ήταν δύσκολο να εμπλακεί κανείς στην επιδίωξη μακροπρόθεσμων στόχων ή ακόμη και σε καθημερινές σχέσεις που ρυθμίζονται από κοινωνικούς κανόνες. Η αίσθηση αστάθειας του περιβάλλοντος θα ακύρωνε τη σημασία ψυχολογικών μηχανισμών όπως η καθυστέρηση της ανταμοιβής, καθώς και κοινωνικών συμβάσεων όπως η αρχή της αμοιβαιότητας. Με αυτό το σκεπτικό, η πίστη στον δίκαιο κόσμο έχει προφανή λειτουργική αξία και επομένως μπορεί να χαρακτηριστεί ως «θετική πλάνη» (Taylor & Brown, 1988).

Τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί αρκετά εμπειρικά δεδομένα που στηρίζουν την παραπάνω θέση. Η πίστη στον δίκαιο κό-

σμο παρουσιάζεται ως υγιής, προσαρμοστική στρατηγική αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους και έχει συσχετιστεί θετικά, μεταξύ άλλων, με την υποκειμενική ευεξία και την ικανοποίηση από τη ζωή, την εσωτερική έδρα ελέγχου, την εμπιστοσύνη στους κοινωνικούς θεσμούς, την αμοιβαιότητα και την επίλυση των συγκρούσεων στις στενές διαπροσωπικές σχέσεις (Furnham, 2003).

Από το άλλο μέρος, η ίδια η ψυχολογική σημασία της πίστης στον δίκαιο κόσμο αποτελεί «δίκαιο μαχαίρι» (Sutton & Douglas, 2005), εφόσον κινητοποιεί τα άτομα να την υπερασπιστούν ενάντια σε ενδείξεις που τη διαψεύδουν, ώστε να μη διαταραχθεί η γνωστική ισορροπία στο σύστημα των ηθικών αξιών τους. Ειδικά σε συνθήκες όπου η ανάληψη θετικής δράσης προς αποκατάσταση της αδικίας δεν κρίνεται εφικτή, είναι πιθανή η υιοθέτηση γνωστικών στρατηγικών για την εκλογίκευσή της. Ορισμένες στρατηγικές χαρακτηρίζονται ως μη λογικές και συνοψίζονται στην άρνηση του ατόμου να παραδεχθεί την ύπαρξη αδικίας. Αυτό γίνεται με την επανεξέταση των αιτιών της συνθήκης, του αποτελέσματος ή του χαρακτήρα του θύματος (Lerner, 1980). Προκειμένου να ανακτήσει μια αίσθηση ελέγχου απέναντι στο ενδεχόμενο της δικής του θυματοποίησης, ο παρατηρητής είναι πιθανό να προβεί σε αρνητικές αποδόσεις της τρέχουσας κακοτυχίας με βάση προηγούμενα λάθη και παραλείψεις του θύματος. Η διαδικασία αυτή προσομοιάζει αρκετά στο «θεμελιώδες» σφάλμα της κοινωνικής απόδοσης. Η αντίληψη δηλαδή ότι στον καθένα συμβαίνει ό,τι του αξίζει οδηγεί ενδεχομένως τον παρατηρητή στην τάση να προκρίνει τους εσωτερικούς παράγοντες έναντι των εξωτερικών για την ερμηνεία της συμπεριφοράς του θύματος (Lerner & Miller, 1977). Υπό αυτό το πρίσμα, η πίστη στον δίκαιο κόσμο δεν μπορεί παρά να συνιστά «αρνητική πλάνη» (Jost, 1995).

Η εμπειρική τεκμηρίωση της παραπάνω διαπίστωσης είναι ιδιαίτερα πειστική. Έχει βρεθεί ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο αποτελεί προβλεπτικό παράγοντα υποτίμησης του θύματος και αρνητικών στάσεων απέναντι σε μεγάλο εύρος κοινωνικών ομάδων, όπως οι πρόσφυγες, οι φορείς του AIDS, οι άνεργοι, οι φτωχοί, οι ηλικιωμένοι, αλλά και οι γυναίκες, τα θύματα τροχαίου ατυχήματος ή οι ασθενείς με καρκίνο (βλ. Furnham, 2003). Πρέπει πάντως να επι-

σημανθεί ότι η αρνητική επίδραση της πίστης στον δίκαιο κόσμο στις αιτιακές αποδόσεις του θύματος μπορεί να μετριαστεί ανάλογα με τρίτους παράγοντες, όπως η ενσυναίσθηση, ο αλτρουισμός, η ομοιότητα με το θύμα ή η προσωπική επαφή (Montada, 1998).

Από την αναφορά στις λειτουργίες της πίστης στον δίκαιο κόσμο δεν θα μπορούσε να λείπει η συσχέτισή της με τις ιδεολογίες δικαιολόγησης του συστήματος (βλ. Jost & Hunyady, 2005). Για παράδειγμα, οι Christopher, Zabel, Jones και Marek (2008) εντόπισαν θετική συνάφεια της πίστης στον δίκαιο κόσμο με διαστάσεις της προτεσταντικής εργασιακής ηθικής, τον δεξιό αυταρχισμό και την αποδοχή της ταξικής ιεραρχίας. Παρομοίως, οι Iatridis και Fousiani (2009) αναφέρουν συσχέτιση της πίστης στον δίκαιο κόσμο με αιτιακές αποδόσεις που αφήνουν άθικτο το κοινωνικό status. Νωρίτερα οι Dittmar και Dickinson (1993) σε σχετική ανασκόπηση διατύπωναν το συμπέρασμα ότι τα άτομα που υιοθετούν την πίστη στον δίκαιο κόσμο τείνουν να υποστηρίζουν το status quo και να εκφράζουν δεξιές πολιτικές θέσεις. Συναφές με τα παραπάνω είναι το εύρημα διαπολιτισμικής μελέτης σε 12 χώρες, στην οποία η πίστη στον δίκαιο κόσμο συσχετίστηκε θετικά με την απόσταση εξουσίας, δηλαδή τη διάσταση αξιών αναφορικά με τον σεβασμό και την ενδοτικότητα ομάδων οι οποίες διαφέρουν στην κοινωνική ιεραρχία (Furnham, 1991).

Οι θεωρίες για τη δικαιολόγηση του κοινωνικού συστήματος ουσιαστικά επιχειρούν να εξηγήσουν πώς και γιατί οι άνθρωποι διατηρούν πεπειθήσεις περί δίκαιου κόσμου. Μια διαφορά της πίστης στον δίκαιο κόσμο από τις παραπάνω προσεγγίσεις εντοπίζεται κατ' αρχήν στο επίπεδο ανάλυσης που επιχειρούν να κινηθούν (Doise, 2009). Οι επιπτώσεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο μελετώνται συνήθως σε ατομικό επίπεδο, ενώ οι θεωρίες δικαιολόγησης του συστήματος αφορούν τις διομαδικές σχέσεις – αν και συχνά η μέτρηση των τελευταίων ως ατομικών διαφορών περιορίζει σοβαρά τη δυνατότητα ανάδειξης της διάρθρωσης μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης. Επιπλέον, ενώ οι θεωρίες δικαιολόγησης του συστήματος τείνουν να υιοθετούν μια μάλλον απαισιόδοξη οπτική όσον αφορά τη δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής, η πίστη στον δίκαιο κόσμο δεν φαίνεται να οδηγεί *αναπόφευκτα* σε αδράνεια του κοινωνικού υποκει-

μένου: έχει βρεθεί ότι τα άτομα με υψηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο τείνουν να αναλάβουν δράση προς αποκατάσταση της αδικίας, εφόσον κάτι τέτοιο θεωρείται εφικτό (Mohiyeddini & Montada, 1998).

Συμπερασματικά, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο δεν αναφέρεται μόνο στην προσωπική εμπειρία του ατόμου. Μια τέτοια θεώρηση, εκτός από περιοριστική, θα ήταν επιπλέον παραπλανητική. Οι προσωπικές αντιλήψεις περί δικαιοσύνης αντανακλούν δομικούς και κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες που ανάγονται στις αξίες, την ιδεολογία και τις διομαδικές σχέσεις. Τέτοια διασύνδεση της πίστης στον δίκαιο κόσμο με ανώτερα επίπεδα ανάλυσης προκύπτει όταν οι πειραματικοί χειρισμοί επιτρέπουν την ανάδειξη ανάλογων συσχετίσεων (βλ. π.χ. Iatridis & Fousiani, 2009).

Η υπόθεση περί δίκαιου κόσμου αναδύθηκε μέσω της πειραματικής μεθοδολογίας. Οι Lerner και Simmons (1966) δεν μέτρησαν άμεσα τις αντιλήψεις για την πίστη στον δίκαιο κόσμο, αλλά οδηγήθηκαν σε συμπεράσματα παρατηρώντας τη μεταβολή των αποκρίσεων των συμμετεχόντων στις πειραματικές συνθήκες. Μόνο αργότερα οι ερευνητές άρχισαν να μελετούν ευθέως τις ατομικές διαφορές στην πίστη στον δίκαιο κόσμο χρησιμοποιώντας κυρίως την κλίμακα των Rubin και Perlau (1975). Τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα συμβατά με τις ερευνητικές υποθέσεις, γεγονός που αποδόθηκε εν μέρει στον μονοδιάστατο χαρακτήρα της κλίμακας, ο οποίος δεν επέτρεπε τη μέτρηση επιμέρους πλευρών (Furnham, 2003· Hafer & Bègue, 2005).

Ενυπάρχουσα και απώτερη δικαιοσύνη. Ο Maes (1998) πρότεινε τη διάκριση ανάμεσα σε δύο παραλλαγές της πίστης στον δίκαιο κόσμο: την πίστη στην *ενυπάρχουσα* και στην *απώτερη* δικαιοσύνη. Η πρώτη αφορά την τάση να αντιλαμβάνεται κανείς τη δικαιοσύνη με βάση γεγονότα που έχουν συντελεστεί κατά το παρελθόν. Η δεύτερη εστιάζεται στην προσδοκία ότι αποκατάσταση της τρέχουσας αδικίας θα συντελεστεί στο μέλλον. Ενώ οι δύο διαστάσεις εμφανίζουν θετική συνάφεια μεταξύ τους και με τη γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, συνδέονται διαφορετικά με τρίτες μεταβλητές. Για παράδειγ-

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ ΣΤΟΝ ΔΙΚΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

μα, η πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη προβλέπει πιο αυστηρές κρίσεις για τα θύματα, ενώ η πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη σχετίζεται με πιο ήπια αντιμετώπιση. Επιπλέον, η πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη εμφανίζει θετική συνάφεια με τη διανεμητική αρχή της επίδοσης, ενώ η πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη με τις αρχές της ανάγκης και της ισότητας (Maes & Schmitt, 1999). Άλλα ερευνητικά δεδομένα παρέχουν ενδείξεις για θετική σχέση της απώτερης (αλλά όχι της ενυπάρχουσας) δικαιοσύνης με προσαρμοστικές διεργασίες, όπως η αισιοδοξία, η νοηματοδότηση και η αυτοπεποίθηση στην αντιμετώπιση σοβαρής ασθένειας (Maes, 1998).

Πίστη στον δίκαιο κόσμο για ποιον; Η Dalbert (1999) εισήγαγε τη διάκριση ανάμεσα στην *πίστη στον δίκαιο κόσμο σε προσωπικό επίπεδο* και στην *πίστη στον δίκαιο κόσμο για τους άλλους* γενικά. Διατύπωσε μάλιστα την υπόθεση, η οποία υποστηρίχθηκε από εμπειρικά δεδομένα, ότι τα άτομα που πιστεύουν πως ο κόσμος είναι πιο δίκαιος για τα ίδια προσωπικά, από ό,τι για τους άλλους, δηλώνουν υψηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης και υποκειμενικής ευεξίας. Τα ευρήματα των Sutton και Douglas (2005) προέκτειναν την παραπάνω θέση, διαπιστώνοντας ότι μόνο η γενική (όχι η προσωπική) πίστη στον δίκαιο κόσμο συνδέεται με αρνητικές στάσεις απέναντι σε μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες. Η θεωρητική θεμελίωση της προτεινόμενης διάκρισης αποδίδεται στον λειτουργικό χαρακτήρα που έχει το κίνητρο για δικαιοσύνη σε προσωπικό επίπεδο, διασφαλίζοντας ικανοποιητικό βαθμό ψυχολογικής προσαρμογής, κάτι που δεν ισχύει απαραίτητα για τη γενική αντίληψη περί δικαιοσύνης στους άλλους ανθρώπους (Sutton et al., 2008).

Πίστη στον δίκαιο ή στον άδικο κόσμο; Με αφορμή παραγοντικές αναλύσεις της μονοδιάστατης κλίμακας των Rubin και Peplau (1975), διαπιστώθηκε ότι οι θετικές και οι αρνητικές προτάσεις συγκροτούν δύο διαστάσεις: την *πίστη στο δίκαιο κόσμο* και την *πίστη στον άδικο κόσμο*, αντίστοιχα. Οι διαστάσεις αυτές θεωρήθηκε ότι είναι μάλλον ανεξάρτητες, παρά ότι αποτελούν τους αντίθετους πόλους ενός συνεχούς (Furnham, 2003). Ενδεικτικά, η πίστη στον δίκαιο κόσμο (αλλά όχι και η πίστη στον άδικο κόσμο) έχει συνδεθεί με μεταβλητές

όπως η θρησκευτικότητα, η ικανοποίηση από τη ζωή και η συναισθηματική διάθεση (Dalbert, Lipkus, Sallay, & Goch, 2001).

Οι παραπάνω εξελίξεις δηλώνουν ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο είναι πολυδιάστατο φαινόμενο και ότι για την έγκυρη μέτρησή του απαιτείται η χρήση ψυχομετρικών εργαλείων κατασκευασμένων εξ αρχής στο αντίστοιχο επίπεδο ανάλυσης. Δεν πρόκειται απλώς για μεθοδολογικό ζήτημα: η αξιόπιστη μελέτη επιμέρους εκφάνσεων της πίστης στον δίκαιο κόσμο επιτρέπει τον επεξεργασία εξηγητικών μοντέλων για τη λειτουργία της ως ιδεολογικού μηχανισμού εκλογίκευσης όσο και για τις σύνθετες επιπτώσεις της σε ενδοατομικό, διαπροσωπικό και διομαδικό επίπεδο.

Προέλευση της πίστης στον δίκαιο κόσμο

Οι αντιλήψεις περί δικαιοσύνης διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα εγγενών αναπτυξιακών δυνάμεων σε ένα σχετικά σταθερό περιβάλλον. Είναι εμφανής η στενή συγγένεια ανάμεσα στην κατά Piaget (1965) ενυπάρχουσα δικαιοσύνη, χαρακτηριστικό του σταδίου της ετερόνομης ηθικής, και στην αντίστοιχη εννοιολογική σύλληψη του Maes (1998). Οι Lerner, Miller και Holmes (1976) περιγράφουν τη διαδικασία εδραίωσης της πίστης στον δίκαιο κόσμο ως πρώιμη αναπτυξιακή πορεία μέσα από την οποία το παιδί μαθαίνει ότι η επένδυση σε μακροπρόθεσμους στόχους οδηγεί σε θετική έκβαση, με αποτέλεσμα να αποκτά αυξημένη ευαισθησία απέναντι σε αυτά που δικαιούται ή αξίζει με βάση τη συμπεριφορά του.

Όπως συμβαίνει με κάθε αναπτυξιακή αλλαγή, η αλληλεπίδραση ατόμου-περιβάλλοντος τροποποιεί το περιεχόμενο της πίστης στον δίκαιο κόσμο. Οι εμπειρίες του εφήβου στην οικογένεια και στο σχολείο μπορούν να επικυρώσουν το «προσωπικό συμβόλαιο» περί δικαιοσύνης ή, συνηθέστερα, να αθροίσουν αμφιβολίες εναντίον του (Maes & Kals, 2002). Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στη διαμόρφωση πιο προσωπικών, επεξεργασμένων ηθικών κανόνων από τον έφηβο και στη σταδιακή εγκατάλειψη της πίστης στον δίκαιο κόσμο. Στη φάση αυτή η εξασθένιση της γενικής πίστης στον δίκαιο κόσμο είναι πιθανό να αντισταθμίζεται από την ανάπτυξη της πίστης στον δίκαιο

καιο κόσμο σε προσωπικό επίπεδο (Dalbert & Stoeber, 2006). Έχει πάντως διατυπωθεί η άποψη ότι η γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, ως πρώιμος μηχανισμός ερμηνείας του φαινομενικού κόσμου, διατηρείται στη μνήμη και μπορεί να επιστρατεύεται σε περιπτώσεις όπου το άτομο βιώνει αδικία (βλ. Orpenheimer, 2005). Η λειτουργία αυτή της πίστης στον δίκαιο κόσμο παρουσιάζει ορισμένες ενδιαφέρουσες αντιστοιχίες με την έννοια της θρησκευτικής ορθοδοξίας, όπως αυτή έχει μελετηθεί από τον Deconchy και τους συνεργάτες του (π.χ. Deconchy, Quelen, & Ragot, 1998· βλ. επίσης Προδρομίτης & Παπαστάμου, 2006), καθώς συνεισφέρει στη νοηματοδότηση μιας ρευστής κατάστασης, ειδικά σε περίπτωση μειωμένου γνωστικού ελέγχου από την πλευρά του κοινωνικού υποκειμένου.

Στο σημείο αυτό αξίζει μια αναφορά στη σχέση μεταξύ της πίστης στον δίκαιο κόσμο και της ηθικότητας, η οποία δεν είναι σαφής. Η σταθερότητα και η ισορροπία στην αντίληψη του κόσμου, όπως υπαγορεύονται από την πίστη στον δίκαιο κόσμο, δεν συνάδουν με τις αλλαγές που επισυμβαίνουν κατά τη μετάβαση σε πιο πολύπλοκα ηθικά σχήματα, όπως αυτό της μετασυμβατικής ηθικής. Με αυτό το σκεπτικό, ίσως είναι σωστότερος ο ισχυρισμός ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο αποτελεί μηχανισμό αντιμετώπισης ενός χαοτικού και ασταθούς κόσμου παρά αναπτυξιακό προάγγελο των ηθικών σταδίων (Furnham, 2003). Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από την αποτυχία εντοπισμού συστηματικής συνάφειας ανάμεσα στην πίστη στον δίκαιο κόσμο και στην ηθικότητα των εφήβων (Orpenheimer, 2005). Αντίθετα, η πίστη στον δίκαιο κόσμο έχει συσχετιστεί θετικά με την κάθετη συλλογικότητα, δηλώνοντας πιθανώς ότι η πρόσληψη της κοινωνικής ανισότητας από τους εφήβους συμβάλλει στη διατήρηση της πίστης στον δίκαιο κόσμο (Orpenheimer, 2006).

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Τα εμπειρικά δεδομένα που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αυτό προέρχονται από τρεις έρευνες, οι οποίες μελέτησαν διαφορετικές ηλικιακές ομάδες: παιδιά, εφήβους και νέους ενηλίκους αντίστοιχα. Η επιλογή αυτή είχε διττό στόχο. Πρώτον, να ελέγξει την εγκυρότητα της πίστης στον δίκαιο κόσμο ως εννοιολογικής κατασκευής σε διαφορετικά αναπτυξιακά στάδια. Δεύτερον, να διερευνήσει

τη σχέση της πίστης στον δίκαιο κόσμο και των επιμέρους διαστάσεων της με σημαντικούς (κοινωνιο)ψυχολογικούς παράγοντες, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα αναφορικά με τις λειτουργίες, την προέλευση και τις επιπτώσεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο. Οι ερευνητικοί στόχοι και οι υποθέσεις παρουσιάζονται στην εισαγωγική ενότητα της κάθε έρευνας. Στο σημείο αυτό είναι δυνατόν να διατυπωθούν ορισμένα γενικά ερωτήματα προς εξέταση.

Ποιες λειτουργίες επιτελεί η πίστη στον δίκαιο κόσμο; Κατά πόσο οι λειτουργίες αυτές συνδέονται θετικά ή αρνητικά με συγκεκριμένες στάσεις και συμπεριφορές; Οι σχετικές μεταβλητές αναφέρονται είτε σε σημαντικές όψεις της προσαρμογής, όπως η αναγνώριση και διεκδίκηση των δικαιωμάτων των παιδιών (πρώτη έρευνα), είτε σε βασικούς αναπτυξιακούς στόχους, όπως η αυτονομία των εφήβων (δεύτερη έρευνα), είτε σε γενικές ιδεολογικές πεποιθήσεις, όπως η στάση των φοιτητών απέναντι σε κοινωνικά ζητήματα (τρίτη έρευνα).

Πόσο χρήσιμη είναι η ενσωμάτωση επιμέρους όψεων της πίστης στον δίκαιο κόσμο στο ερευνητικό σχέδιο αντί για (ή συμπληρωματικά με) τη σφαιρική αξιολόγηση της έννοιας; Αναμένεται ότι η διάκριση ανάμεσα σε ενυπάρχουσα-απώτερη δικαιοσύνη, αφενός, και ανάμεσα σε προσωπική και γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, αφετέρου, θα αναδείξει διαφορικές συσχετίσεις των διαστάσεων αυτών με τους υπό μελέτη κοινωνιοψυχολογικούς παράγοντες. Επιπλέον, είναι πιθανό ότι οι συμμετέχοντες θα τείνουν να υιοθετούν σε μεγαλύτερο βαθμό την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη και την προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο από ό,τι την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη και τη γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, αντίστοιχα.

Πώς μεταβιβάζεται η πίστη στον δίκαιο κόσμο; Έμμεσες ενδείξεις για το ερώτημα αυτό μπορεί να προσφέρει η συσχέτιση των όψεων της πίστης στον δίκαιο κόσμο με τις γονεϊκές πρακτικές ανατροφής, η οποία επιχειρείται στη δεύτερη έρευνα.

Η ανάλυση των δεδομένων υιοθέτησε μια προσέγγιση εστιασμένη στα άτομα, η οποία επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για το ψυχολογικό προφίλ ομάδων με συνεκτικά χαρακτηριστικά, καθώς και για τις μεταξύ τους σχέσεις. Η διαδικασία ακολούθησε δύο βήματα: (α) εντοπισμό ομάδων συμμετεχόντων με παρόμοιες

στάσεις και αντιλήψεις μέσω της ανάλυσης συστάδων· και (β) ανίχνευση των πολυδιάστατων συσχετίσεων μεταξύ των ομάδων μέσω της πολλαπλής ανάλυσης παραγοντικών αντιστοιχιών.

ΕΡΕΥΝΑ 1 Σκοπός της έρευνας αυτής ήταν να μελετήσει τις αντιλήψεις περί δικαιοσύνης σε συνάρτηση με την πρόσληψη των ατομικών δικαιωμάτων σε παιδιά σχολικής ηλικίας. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος των παιδιών από την προσπάθεια για άμεση ικανοποίηση των παρορμήσεών τους στην επένδυση μακροπρόθεσμων στόχων, δηλαδή η –κατά Freud– μετάβαση από την αρχή της ευχαρίστησης στην αρχή της πραγματικότητας, ενέχει στοιχεία ενός αναδυόμενου «προσωπικού συμβολαίου» σχετικά με το τι μπορεί να περιμένει από τους άλλους και τι πραγματικά του αξίζει (Lerner, 1977). Τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν μελετηθεί υπό το θεωρητικό πρίσμα των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε διαπολιτισμικό πρόγραμμα των Doise και συνεργατών (βλ. Doise, Spini, & Clemence, 1999). Παρά την υψηλή συμφωνία που κατέγραψαν οι εν λόγω ερευνητές σε αφηρημένο επίπεδο διατύπωσης, εμφανίστηκε μεγαλύτερη διαφοροποίηση όταν επρόκειτο για πιο συγκεκριμένα πλαίσια, οπότε οι αντιλήψεις οργανώθηκαν με βάση άλλους ρυθμιστικούς παράγοντες, όπως ήταν οι αξίες και τα προσωπικά βιώματα συγκρούσεων ή διακρίσεων.

Αναμένεται επομένως ότι η αναγνώριση των δικαιωμάτων των παιδιών, καθώς και η στάση τους απέναντι στα δικαιώματα αυτά όταν αμφισβητούνται κατ' αντιπαράθεση με άτομα ή φορείς εξουσίας, θα συνδέονται με τις γενικές πεποιθήσεις τους περί δικαιοσύνης και με τον τρόπο που αυτή αποδίδεται. Συγκεκριμένα, η αναγνώριση και η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των παιδιών θα σχετίζονται θετικά με την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη και αρνητικά με την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη (Maes & Schmitt, 1999). Επιπλέον, στην παραπάνω διαδικασία αναμένεται να παρεμβαίνει η έδρα ελέγχου, η οποία –όπως και η πίστη στον δίκαιο κόσμο– ρυθμίζει την προσδοκία του ατόμου όσον αφορά την ικανότητα διαχείρισης του περιβάλλοντος και τη λήψη προσωπικών αποφάσεων (Bierhoff, 2002).

Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 196 παιδιά (98 αγόρια, 98 κορίτσια) που φοιτούσαν στην Ε' και στην Στ' τάξη Δημοτικού σε 5 δημόσια σχολεία της Αττικής, με μέσο όρο ηλικίας τα 11,4 έτη (ελάχιστη 10,4 έτη, μέγιστη 13,3 έτη).

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Δικαιώματα του παιδιού. Για τους σκοπούς της έρευνας κατασκευάστηκε εργαλείο το οποίο περιλαμβάνει 10 σύντομες ιστορίες, σε καθεμιά από τις οποίες ένα παιδί εμπλέκεται σε αμφισβήτηση βασικών δικαιωμάτων του¹, όπως αυτά απορρέουν από τη σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των παιδιών (βλ. Μαλανδράκη & Παυλόπουλος, 2007). Από τη βαθμολόγηση των απαντήσεων (σε διωνυμική κλίμακα, όπου 1 = «ναι» και 0 = «όχι») προκύπτουν μετρήσεις οι οποίες αντιστοιχούν στον βαθμό αναγνώρισης των δικαιωμάτων και στη στάση απέναντι στην καταπάτησή τους: διεκδίκηση, μη διεκδίκηση λόγω αδυναμίας, μη διεκδίκηση λόγω αποδοχής της ευθύνης.

Πεποιθήσεις περί δικαιοσύνης. Χρησιμοποιήθηκαν δύο ερωτηματολόγια, τα οποία μετρούν την πίστη στην ενυπάρχουσα και την απώτερη δικαιοσύνη, αφενός, και τη γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, αφετέρου. Το πρώτο βασίστηκε σε προσαρμοσμένο εργαλείο του Maes (1998) και δίνει δύο μετρήσεις: για την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (7 προτάσεις, $\alpha = 0,62$) και για την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη (7 προτάσεις, $\alpha = 0,69$). Η βαθμολόγη-

1. Τρεις ιστορίες επικεντρώνονταν σε δικαιώματα προστασίας (δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων, παιδική εργασία, πρόσβαση στους γονείς), τρεις αφορούσαν δικαιώματα συμμετοχής (σε σχολικές και οικογενειακές δραστηριότητες) και τέσσερις αναφέρονταν σε δικαιώματα παροχών (εκπαίδευση, νοσηλεία, επαγγελματικός προσανατολισμός). Σε πέντε ιστορίες το παιδί δεν θεωρούνταν υπεύθυνο για όσα του συνέβαιναν, ενώ σε άλλες πέντε το παιδί εμφανιζόταν να έχει μερίδιο προσωπικής ευθύνης για την κατάσταση.

ση γινόταν σε πενταβάθμια κλίμακα (από 1 = «διαφωνώ πολύ» έως 5 = «συμφωνώ πολύ»). Η γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο μετρήθηκε με το εργαλείο του Lipkus (1991), το οποίο αποτελείται από 7 προτάσεις βαθμολογημένες σε εξαβάθμια κλίμακα (από 1 = «διαφωνώ πολύ» έως 6 = «συμφωνώ πολύ») και έδωσε οριακά αποδεκτό δείκτη αξιοπιστίας ($\alpha = 0,57$).

Έδρα ελέγχου. Το ερωτηματολόγιο για τη μέτρηση της έδρας ελέγχου βασίστηκε στην Πολυδιάστατη Κλίμακα Αντιλήψεων των Παιδιών περί Ελέγχου (Connell, 1985). Περιλαμβάνει τρεις υποκλίμακες: εσωτερικός έλεγχος (12 προτάσεις, $\alpha = 0,66$), ισχυροί άλλοι (12 προτάσεις, $\alpha = 0,64$), τύχη (6 προτάσεις, $\alpha = 0,65$). Οι απαντήσεις δίνονταν σε τετραβάθμια κλίμακα (από 1 = «δεν ισχύει καθόλου» έως 4 = «ισχύει πολύ»).

Αποτελέσματα

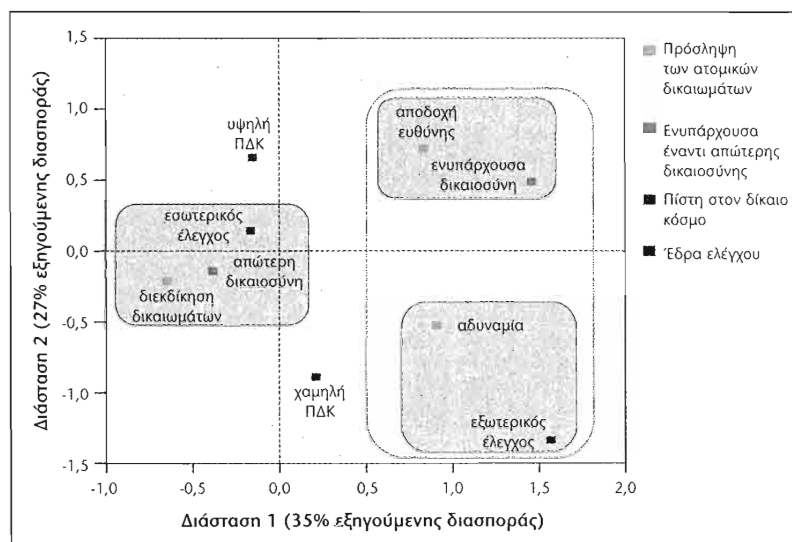
Συνολικά βρέθηκε ότι οι μαθητές είναι σε θέση να αναγνωρίζουν σε υψηλό βαθμό τα δικαιώματα του παιδιού (Μ.Ο. = 8,30, έγκυρο εύρος 1-10). Επιπλέον, προτιμούν σαφώς να τα διεκδικούν (Μ.Ο. = 7,16) παρά να μην τα διεκδικούν είτε λόγω απώδοχης της ευθύνης (Μ.Ο. = 1,90) είτε λόγω αδυναμίας (Μ.Ο. = 0,90), $F(2, 388) = 483,35$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,71$. Σε αντιστοιχία με τα παραπάνω, διαπιστώθηκε συστηματικά μεγαλύτερη τάση για υιοθέτηση εσωτερικής έδρας ελέγχου (Μ.Ο. = 3,12) παρά εξωτερικής, είτε πρόκειται για τους ισχυρούς άλλους (Μ.Ο. = 1,85) είτε για την τύχη (Μ.Ο. = 1,77), $F(2, 390) = 654,98$, $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,77$. Σχετικά υψηλός ήταν ο βαθμός συμφωνίας των μαθητών με την πίστη στον δίκαιο κόσμο (Μ.Ο. = 4,18), ενώ φαίνεται ότι πιστεύουν περισσότερο στην απώτερη (Μ.Ο. = 3,90) παρά στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (Μ.Ο. = 3,15), $t(195) = 13,15$, $p < 0,001$. Επίσης, τα κορίτσια (Μ.Ο. = 4,03) τείνουν να υιοθετούν την απώτερη δικαιοσύνη σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι τα αγόρια (Μ.Ο. = 3,77), $F(1, 191) = 7,11$, $p = 0,008$, $\eta^2 = 0,04$.

Με βάση την ανάλυση συστάδων δημιουργήθηκαν τρεις ομάδες όσον αφορά την πρόσληψη των δικαιωμάτων του παιδιού. Η πρώ-

Πίνακας 1
Μέσοι όροι (z-τιμές) των υπό μελέτη μεταβλητών για τις ομάδες που προέκυψαν από την ανάλυση συστάδων (έρευνα 1)

<i>Δικαιώματα του παιδιού</i>	Αναγνώριση & διεκδίκηση (N = 112)	Αποδοχή ευθύνης (N = 55)	Αδυναμία (N = 28)
Αναγνώριση δικαιωμάτων	+0,50	-0,85	-0,24
Διεκδίκηση	+0,70	-1,01	-0,82
Μη διεκδίκηση-αποδοχή ευθύνης	-0,45	+0,10	+1,60
Μη διεκδίκηση-αδυναμία	-0,55	+1,21	-0,20
<i>Έδρα ελέγχου</i>	Εσωτερικός έλεγχος (N = 167)	Εξωτερικός έλεγχος (N = 29)	
Εσωτερικός έλεγχος	+0,22	-1,14	
Ισχυροί άλλοι	-0,41	+0,49	
Τύχη	-0,21	+1,94	
<i>Πίστη στον δίκαιο κόσμο</i>	Χαμηλή ΠΔΚ (N = 84)	Υψηλή ΠΔΚ (N = 112)	
Πίστη στον δίκαιο κόσμο	-0,92	+0,69	
<i>Πίστη στην ενυπάρχουσα- απώτερη δικαιοσύνη</i>	Ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (N = 41)	Απώτερη δικαιοσύνη (N = 155)	
Ενυπάρχουσα δικαιοσύνη	+0,66	-0,17	
Απώτερη δικαιοσύνη	-1,00	+0,26	

τη ομάδα (N = 112) χαρακτηριζόταν από υψηλή αναγνώριση και τάση διεκδίκησης των δικαιωμάτων. Η δεύτερη ομάδα (N = 55) είχε υψηλή βαθμολογία στη μη αναγνώριση λόγω αποδοχής της ευθύνης. Η τρίτη ομάδα (N = 28) ξεχώρισε λόγω της αναφερόμενης αδυναμίας για διεκδίκηση των δικαιωμάτων. Όσον αφορά την πίστη στον δίκαιο κόσμο, εντοπίστηκαν δύο ομάδες μαθητών με υψηλή (N = 112) και χαμηλή (N = 84) βαθμολογία, αντίστοιχα. Παρομοίως, δύο ομάδες προέκυψαν με κριτήριο τον βαθμό υιοθέτησης της πίστης στην ενυπάρχουσα (N = 41) και στην απώτερη δικαιοσύνη (N = 155). Τέλος, η ανάλυση συστάδων ως προς την έδρα ελέγχου ανέδειξε μια μεγάλη ομάδα εσωτερικού ελέγχου (N = 167) και μια ολιγάριθμη ομάδα εξωτερικού ελέγχου (N = 29) με υψηλή βαθμολογία στις υποκλίμακες για την τύχη και τους ισχυρούς άλλους (πίνακας 1).

Διάγραμμα 1

Παραγοντική ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών για τη συσχέτιση της πίστης στον δίκαιο κόσμο, της αντίληψης περί ενυπάρχουσας έναντι απώτερης δικαιοσύνης, της πρόσληψης των ατομικών δικαιωμάτων και της έδρας ελέγχου (έρευνα 1, N = 196 μαθητές Ε' & ΣΤ' Δημοτικού)

Η ταυτόχρονη γραφική προβολή των παραπάνω ομάδων σε δύο άξονες μέσω της πολλαπλής ανάλυσης παραγοντικών αντιστοιχιών αποκάλυψε ένα ενδιαφέρον μοτίβο συσχετίσεων (διάγραμμα 1). Ο οριζόντιος άξονας, ο οποίος εξηγεί ποσοστό 35% της διασποράς, διαφοροποιεί τις ομάδες ανάλογα κυρίως με την πρόσληψη των δικαιωμάτων του παιδιού: αναγνώριση και διεκδίκηση (αριστερά) έναντι μη διεκδίκησης λόγω αποδοχής ευθύνης ή αδυναμίας (δεξιά). Στην ίδια διάσταση, η πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη και λιγότερο η εσωτερική έδρα ελέγχου (αριστερά) αντιπαραβάλλονται με την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη και με τον εξωτερικό έλεγχο, αντίστοιχα. Ο κάθετος άξονας, ο οποίος ερμηνεύει ποσοστό 27% της διασποράς, ορίζεται κατά κύριο λόγο από την πίστη στον δίκαιο κόσμο: υψηλή (άνω) έναντι χαμηλής πίστης (κάτω).

Συνολικά, τα δεδομένα υποδεικνύουν διασύνδεση της αναγνώρισης και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων του παιδιού με την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη και την εσωτερική έδρα ελέγχου.

Αντίθετα, η πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη σχετίζεται με μη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του παιδιού, πρωτίστως λόγω αποδοχής ευθύνης και δευτερευόντως λόγω αδυναμίας. Η αίσθηση αδυναμίας, με τη σειρά της, συσχετίζεται με τον εξωτερικό έλεγχο. Η πίστη στον δίκαιο κόσμο μοιάζει να είναι ορθογώνια με τις παραπάνω μεταβλητές, δηλαδή να μη συνδέεται άμεσα με αυτές, με μοναδική εξαίρεση την τάση συμπόρευσης της υψηλής πίστης στον δίκαιο κόσμο με τον εσωτερικό έλεγχο. Διαπιστώνεται ότι η διάσταση της ενυπάρχουσας-απώτερης δικαιοσύνης είναι πιο ισχυρός διαφοροποιητικός παράγοντας των στάσεων και των αντιλήψεων των παιδιών από ό,τι είναι η πίστη στον δίκαιο κόσμο.

Σκοπός της έρευνας ήταν η μελέτη της πίστης στον δίκαιο κόσμο σε σχέση με τις γονεϊκές πρακτικές ανατροφής και τη συμπεριφορική αυτονομία των εφήβων. Ο χαρακτηρισμός της πίστης στον δίκαιο κόσμο ως «παιδικού παραμυθιού» (Lerner, 1998) δηλώνει ότι οι πεποιθήσεις αυτές αναμένεται να χάνουν τη σημασία τους μετά την παιδική ηλικία, οπότε ο έφηβος συνειδητοποιεί από την εμπειρία του ότι ο κόσμος δεν είναι ούτε σταθερός ούτε δίκαιος, καταλήγοντας σταδιακά να διαμορφώσει προσωπικά ηθικά κριτήρια (Oppenheimer, 2006). Η πιο επεξεργασμένη αντίληψη των πεποιθήσεων περί δικαιοσύνης στο αναπτυξιακό αυτό στάδιο έχει συνδεθεί με την εξειδίκευση της πίστης στον δίκαιο κόσμο σε προσωπικό επίπεδο (Dalbert, 2001).

ΕΡΕΥΝΑ 2

Επομένως, και σε συμφωνία με προηγούμενα εμπειρικά δεδομένα (Dalbert & Radant, 2004), αναμένεται ότι το κλίμα δικαιοσύνης που επικρατεί στην οικογένεια και οι αρμονικές οικογενειακές σχέσεις θα συνδέονται με την προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο. Όπως αναφέρει η Dalbert (1999), το γονεϊκό ύφος και η χρήση πρακτικών που βασίζονται στην υποστήριξη και στην αποφυγή συγκρούσεων συμβάλλουν στη διαμόρφωση προσωπικής πίστης στον δίκαιο κόσμο. Οι αντιλήψεις περί δικαιοσύνης ενδέχεται να μεταβιβάζονται στο οικογενειακό πλαίσιο περίπου όπως οι πολιτικές και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Εξάλλου, έχει εντοπιστεί συνάφεια ανάμεσα στην πίστη στον δίκαιο κόσμο και στη θρησκευτικότητα,

αν και τα σχετικά ευρήματα είναι μάλλον ασταθή (βλ. Furnham, 2003). Στις παραπάνω συσχετίσεις κρίνεται σκόπιμο να συνεκτιμηθεί η συμπεριφορική αυτονομία του εφήβου ως κατάκτηση που συνδέεται με την αποκόμιση εμπειριών δικαιοσύνης ή αδικίας στο οικογενειακό περιβάλλον, αλλά και με την προσπάθεια των γονέων να μεταβιβάσουν στον έφηβο αξίες περί δικαιοσύνης.

Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 369 έφηβοι (155 αγόρια, 214 κορίτσια), μαθητές των τριών τάξεων του Λυκείου (Μ.Ο. ηλικίας: 16,4 έτη, ελάχιστη 14,0 έτη, μέγιστη 19,0 έτη) σε σχολεία της Αθήνας (77%) και της επαρχίας (23%). Η ηλικία των μητέρων των εφήβων, που συμμετείχαν συμπληρώνοντας ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς, κυμάνθηκε μεταξύ 35-60 ετών (Μ.Ο. = 46,1). Οι περισσότερες ήταν απόφοιτες ΑΕΙ/ΤΕΙ (42,6%) ή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (38,8%).

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Συμπεριφορική αυτονομία. Το ερωτηματολόγιο *Προοπτικές στη Διαδικασία Λήψης Αποφάσεων των Εφήβων* (Bosma et al., 1996) περιλαμβάνει 17 ζητήματα που προέρχονται από την καθημερινή ζωή των εφήβων. Οι απαντήσεις δίνονται σε διωνυμική κλίμακα (1 = «ισχύει» και 0 = «δεν ισχύει»). Από τη βαθμολόγηση προκύπτουν τέσσερις μετρήσεις: ο βαθμός αυτονομίας του εφήβου σε σχέση με τη λήψη απόφασης για θέματα που τον αφορούν (KR20 = 0,65), η τάση των γονέων να ελέγχουν τις αποφάσεις του εφήβου (KR20 = 0,61), η συχνότητα συγκρούσεων γονέων-εφήβου (KR20 = 0,74) και η υποκειμενική νόρμα του εφήβου σχετικά με τον αναμενόμενο βαθμό αυτονομίας (KR20 = 0,76).

Πεπειθήσεις περί δικαιοσύνης. Χορηγήθηκαν τρεις κλίμακες οι οποίες αξιολογούν διαφορετικές όψεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο: γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο (Dalbert et al., 2001· 4 προτάσεις, α

= 0,61), προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο (Dalbert, 1999· 4 προτάσεις, $\alpha = 0,66$) και κλίμα δικαιοσύνης στην οικογένεια (Dalbert, 1993· 4 προτάσεις, $\alpha = 0,84$). Οι απαντήσεις δίνονται σε διαβαθμισμένη κλίμακα (από 1 = «διαφωνώ απόλυτα» έως 6 = «συμφωνώ απόλυτα»).

Γονεϊκές πρακτικές. Τα εργαλεία για τη μελέτη των γονεϊκών πρακτικών των μητέρων προήλθαν από τη διαχρονική έρευνα Maryland Adolescent Development in Context (<http://www.rcgd.isr.umich.edu/pgc/>) του Πανεπιστημίου Michigan. Σε αυτά περιλαμβάνονται κλίμακες που μετρούν τους γονεϊκούς στόχους: αυτονομία (5 προτάσεις, $\alpha = 0,74$), υπακοή (2 προτάσεις, $r = 0,37$), καθώς και το γονεϊκό ύφος: ελεγκτικό (6 προτάσεις, $\alpha = 0,75$), διαλλακτικό (7 προτάσεις, $\alpha = 0,67$). Επιπλέον, προστέθηκε κλίμακα για τις θρησκευτικές πρακτικές στην οικογένεια, η οποία κατασκευάστηκε για τους σκοπούς της έρευνας (5 προτάσεις, $\alpha = 0,83$, π.χ. «πόσο συχνά ζητάτε βοήθεια από τον Θεό όταν έχετε δυσκολίες;»). Σε όλες τις παραπάνω μετρήσεις η κλίμακα απαντήσεων ήταν πενταβάθμια (από 1 = «καθόλου/ποτέ» έως 5 = «πάρα πολύ/σχεδόν πάντα»).

Αποτελέσματα

Οι περιγραφικοί στατιστικοί δείκτες για το συνολικό δείγμα έδειξαν ότι οι έφηβοι αναφέρουν αρκετά υψηλό βαθμό συμπεριφορικής αυτονομίας (Μ.Ο. = 15,34, έγκυρο εύρος: 0-17) και υποκειμενικής νόρμας ως προς την αυτονομία (Μ.Ο. = 15,25). Λίγο χαμηλότερα από το μεσαίο σημείο της κλίμακας μέτρησης τοποθετήθηκε η τάση των γονέων να ασκούν έλεγχο στις αποφάσεις των εφήβων (Μ.Ο. = 7,71), ενώ ακόμη μικρότερη είναι η αναφερόμενη συχνότητα συγκρούσεων με τους γονείς (Μ.Ο. = 2,82). Όσον αφορά την πίστη στον δίκαιο κόσμο, οι υποκλίμακες της προσωπικής και της οικογενειακής πίστης συγχωνεύτηκαν, εφόσον παρουσίαζαν υψηλή συνάφεια μεταξύ τους ($r = 0,62$, $p < 0,001$). Ο συνδυαστικός μέσος όρος της προσωπικής-οικογενειακής πίστης στον δίκαιο κόσμο (Μ.Ο. = 4,40) ήταν σημαντικά υψηλότερος από την αντίστοιχη τιμή

της γενικής πίστης στον δίκαιο κόσμο (M.O. = 4,03), $t(367) = 8,21$, $p < 0,001$. Από τις αναφορές των μητέρων διαφαίνεται η τάση για υιοθέτηση φιλελεύθερων πρακτικών ανατροφής, καθώς προτιμήθηκε το διαλλακτικό γονεϊκό ύφος (M.O. = 4,14) έναντι του ελεγκτικού (M.O. = 3,05), $t(367) = 20,60$, $p < 0,001$. Επιπλέον, η αυτονομία του εφήβου (M.O. = 4,64) ως γονεϊκός στόχος έλαβε υψηλότερη βαθμολογία από ό,τι η υπακοή (M.O. = 4,16), $t(367) = 13,47$, $p < 0,001$. Λίγο άνω του μεσαίου σημείου της πενταβάθμιας κλίμακας μέτρησης τοποθετήθηκε ο μέσος όρος υιοθέτησης θρησκευτικών πρακτικών (M.O. = 3,31).

Η ανάλυση συστάδων ανέδειξε τέσσερις ομάδες εφήβων ως προς τη συμπεριφορική αυτονομία (πίνακας 2). Η πρώτη ομάδα (N = 76) χαρακτηρίζεται από «αποδοχή του γονεϊκού ελέγχου», εφόσον η μόνη διάσταση στην οποία ξεχώρισε ήταν η τάση των γονέων να ελέγχουν τις αποφάσεις του εφήβου. Η δεύτερη ομάδα ονομάστηκε «αποδοχή αυτονομίας» (N = 190), καθώς σημείωσε υψηλή βαθμολογία στην αυτονομία του εφήβου και στην υποκειμενική νόρμα, αφενός, και χαμηλή βαθμολογία στις συγκρούσεις και στον γονεϊκό έλεγχο, αφετέρου. Αντίθετα, η τρίτη ομάδα χαρακτηρίστηκε από υψηλό γονεϊκό έλεγχο και συγκρούσεις εφήβου-γονέων, γι' αυτό ονομάστηκε «συγκρουσιακή εξάρτηση» (N = 35). Η τέταρτη ομάδα εφήβων ανέφερε μάλλον υψηλή αυτονομία και υποκειμενική νόρμα και πολύ υψηλό γονεϊκό έλεγχο και συγκρούσεις, γι' αυτό ονομάστηκε «συγκρουσιακή αυτονομία» (N = 66). Όσον αφορά την πίστη στον δίκαιο κόσμο, εντοπίστηκαν τρεις ομάδες: η πρώτη σημείωσε υψηλό μέσο όρο στην προσωπική-οικογενειακή πίστη (N = 117), η δεύτερη ομάδα ξεχώρισε στη γενική πίστη (N = 130), ενώ η τρίτη ομάδα ανέφερε χαμηλή βαθμολογία και στις δύο διαστάσεις (N = 114).

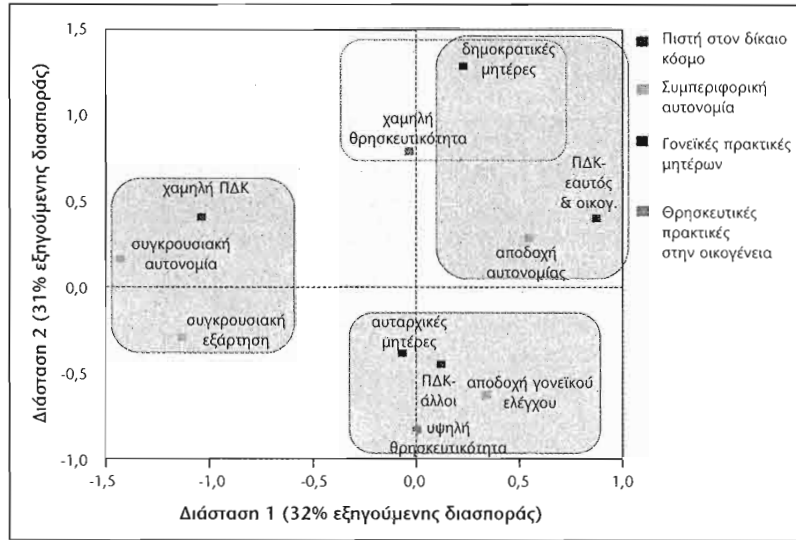
Οι μητέρες συγκρότησαν δύο ομάδες όσον αφορά τις γονεϊκές πρακτικές. Οι «αυταρχικές» μητέρες (N = 282) ενδιαφέρονται κυρίως για την υπακοή των εφήβων και υιοθετούν ελεγκτικό γονεϊκό ύφος, ενώ οι «δημοκρατικές» (N = 85) προτάσσουν την αυτονομία των εφήβων και το διαλλακτικό γονεϊκό ύφος. Δύο ομάδες αναδόθηκαν με βάση τις θρησκευτικές πρακτικές: αυτή με χαμηλή (N = 237) και αυτή με υψηλή θρησκευτικότητα (N = 130) (πίνακας 2).

Πίνακας 2
Μέσοι όροι (z-τιμές) των υπό μελέτη μεταβλητών για τις ομάδες που προέκυψαν από την ανάλυση συστάδων (έρευνα 2)

<i>Συμπεριφορική αυτονομία</i>	Αποδοχή ελέγχου (N = 76)	Αποδοχή αυτονομίας (N = 190)	Συγκρουσιακή εξάρτηση (N = 35)	Συγκρουσιακή αυτονομία (N = 66)
Αυτόνομη απόφαση εφήβου	-0,39	+0,42	-1,82	+0,32
Στάση γονέων (έλεγχος)	+0,36	-0,60	+0,86	+0,91
Συγκρούσεις γονέων-εφήβου	-0,21	-0,53	+0,69	+1,40
Κοινωνική νόρμα	-0,32	+0,41	-1,88	+0,28
<i>Πίστη στον δίκαιο κόσμο</i>	ΠΔΚ - εαυτός & οικογένεια (N = 117)		ΠΔΚ - άλλοι (N = 130)	Χαμηλή ΠΔΚ (N = 114)
ΠΔΚ για εαυτό & οικογένεια	+0,62		+0,09	-0,78
ΠΔΚ για τους άλλους γενικά	-0,26		+0,96	-0,86
<i>Γονεϊκές πρακτικές μητέρων</i>	Αυταρχικές (N = 282)		Δημοκρατικές (N = 85)	
Γονεϊκοί στόχοι: υπακοή	+0,22		-0,41	
Γονεϊκοί στόχοι: αυτονομία	-0,09		+0,29	
Γονεϊκό ύφος: ελεγκτικό	+0,39		-1,29	
Γονεϊκό ύφος: διαλλακτικό	-0,17		+0,57	
<i>Θρησκευτικές πρακτικές στην οικογένεια</i>	Χαμηλή θρησκευτικότητα (N = 237)		Υψηλή θρησκευτικότητα (N = 130)	
Θρησκευτικές πρακτικές	-0,56		+1,02	

Ποιες συσχετίσεις διατρέχουν τις παραπάνω ομάδες των εφήβων και των μητέρων; Η παραγοντική ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών είναι αρκετά διαφωτιστική (διάγραμμα 2). Ο οριζόντιος άξονας (32% της εξηγούμενης διασποράς) ορίζεται με βάση την πίστη στον δίκαιο κόσμο: χαμηλή πίστη (αριστερά) έναντι υψηλής γενικής πίστης και κυρίως προσωπικής-οικογενειακής πίστης. Επιπλέον, στον οριζόντιο άξονα διαφοροποιούνται οι ομάδες συμπεριφορικής αυτονομίας ανάλογα με το συγκρουσιακό (αριστερά) ή συναινετικό τους περιεχόμενο (δεξιά). Ο κάθετος άξονας (31% της εξηγούμενης διασποράς) ορίζεται πρωτίστως με κριτήριο το γονεϊκό ύφος και τις θρησκευτικές πρακτικές: δημοκρατικές γονεϊκές πρακτικές και χαμηλή θρησκευτικότητα (άνω) έναντι αυταρχικών πρακτικών και υψηλής θρησκευτικότητας (κάτω).

Διάγραμμα 2
 Παραγοντική ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών για τη συσχέτιση της πίστης στον δίκαιο κόσμο, της συμπεριφορικής αυτονομίας και των γονεϊκών πρακτικών (έρευνα 2; N = 369 μαθητές Λυκείου)

Τρία προφίλ εφήβων και μητέρων διακρίνονται από τη συνδυαστική απεικόνιση των αξόνων του διαγράμματος 2. Οι οικογένειες με αυταρχικές γονεϊκές πρακτικές και υψηλή θρησκευτικότητα τοποθετούνται πλησίον της αποδοχής γονεϊκού ελέγχου. Κεντρικό συστατικό στοιχείο της ομάδας αυτής είναι η πίστη στον δίκαιο κόσμο όσον αφορά τους άλλους γενικά. Αντίθετα, η υψηλή προσωπική και οικογενειακή πίστη εμφανίζει συνάφεια με την αποδοχή συμπεριφορικής αυτονομίας του εφήβου και με το δημοκρατικό γονεϊκό ύφος των μητέρων. Ένα τρίτο προφίλ σχηματίζεται από τη συνύπαρξη συγκρουσιακής αυτονομίας, συγκρουσιακής εξάρτησης και χαμηλής συνολικής πίστης στον δίκαιο κόσμο. Δηλαδή η έντονη τάση γονεϊκού ελέγχου και οι συγκρούσεις γονέων-εφήβων συνδέονται με τη διαμόρφωση της αντίληψης ότι ο κόσμος δεν είναι δίκαιος, ανεξάρτητα από την έκβαση των συγκρούσεων αυτών.

Η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στις αντιλήψεις περί δικαιοσύνης και στις γενικές κοινωνικές πεποιθήσεις των φοιτητών. Όπως αναφέρθηκε, υπάρχουν διαρκώς αυξανόμενες εμπειρικές ενδείξεις ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο συνδέεται θετικά με ιδεολογίες δικαιολόγησης του κοινωνικού συστήματος, όπως η προτεσταντική εργασιακή ηθική, ο δεξιός αυταρχισμός και ο προσανατολισμός κοινωνικής κυριαρχίας (Christopher et al., 2008).

Οι επιμέρους όψεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο ενδέχεται να διαφοροποιούν την παραπάνω σχέση. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι η πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη συνδέεται με αποδοχή της αδικίας και πιο αρνητική εκτίμηση των θυμάτων, ενώ η πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη με κινητοποίηση για αποκατάσταση της δικαιοσύνης και θετικότερη εκτίμηση των θυμάτων (Maes, 1998). Επιπλέον, η γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο στους άλλους, αλλά όχι η πίστη στον δίκαιο κόσμο σε προσωπικό επίπεδο, προέβλεψε έντονα απορριπτικές στάσεις απέναντι σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες (Sutton & Douglas, 2005). Από την άλλη, και οι δύο αυτές διαστάσεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο έχουν συσχετιστεί θετικά με την εμπιστοσύνη στις διαπροσωπικές σχέσεις (Bègue, 2002). Προς επίρρωση αυτής της διαπίστωσης από την αντίθετη κατεύθυνση, ο Bond (2009) περιγράφει τον παράγοντα «κοινωνικός κυνισμός» των κοινωνικών αξιωμάτων ως την περίπτωση όπου οι αρνητικές προσωπικές εμπειρίες από τις διαπροσωπικές σχέσεις υπερισχύουν της ανάγκης του ατόμου να πιστεύει ότι ο κόσμος είναι δίκαιος.

Προβάλλοντας θεωρητικά τις παραπάνω τοποθετήσεις στον ιδεολογικό άξονα «συντηρητισμός-προοδευτισμός», θα υποθέταμε ότι οι συντηρητικές ιδεολογικές θέσεις είναι πιθανό να συνδέονται με την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη και τη γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο, ενώ οι προοδευτικές πεποιθήσεις με την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη και την προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο. Επειδή όμως η υψηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο έχει συνδεθεί με τάση για διατήρηση του συστήματος και η χαμηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο με αρνητικές διαπροσωπικές σχέσεις, ενδέχεται να αναδειχθούν περαιτέρω ιδεολογικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με την επικέντρωση των υποκειμένων σε επιμέρους τομείς (π.χ. εθνοπολιτισμικό, οικονομικό, κοινωνικό).

Μέθοδος

Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 116 (55 άνδρες, 61 γυναίκες) φοιτητές σε διάφορα τμήματα του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Η ηλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 18 με 33 ετών (Μ.Ο. = 22,0).

Μέσα και διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Γενικές κοινωνικές πεποιθήσεις. Κατασκευάστηκε εργαλείο που περιλάμβανε 15 διλημματικές καταστάσεις, στις οποίες οι συμμετέχοντες έπρεπε να τοποθετηθούν «υπέρ» = 1 ή «κατά» = 0. Δόθηκε σύντομη τεκμηρίωση τόσο για τις θετικές όσο και για τις αρνητικές θέσεις, αποφεύγοντας αξιολογικές κρίσεις ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι κοινωνικά αποδεκτές αποκρίσεις. Εφαρμόζοντας συνδυαστικά τις τεχνικές της ανάλυσης παραγόντων και της ανάλυσης συστάδων, οι προτάσεις ομαδοποιήθηκαν σε δύο θεματικούς άξονες. Ο πρώτος περιλαμβάνει 5 ζητήματα κοινωνικοπολιτισμικού περιεχομένου. Υψηλή βαθμολογία σε αυτό τον άξονα δηλώνει θρησκευτικές-εθνοκεντρικές αντιλήψεις². Ο δεύτερος θεματικός άξονας περιλαμβάνει 8 κοινωνικοοικονομικά ζητήματα. Υψηλή βαθμολογία σε αυτό τον άξονα δηλώνει κοινωνικά ανταγωνιστική τοποθέτηση³. Δύο προτάσεις⁴ αποκλείστηκαν εξαιτίας της υψηλής ομοφωνίας (> 90%) που παρουσίασαν.

2. Θρησκευτικές-εθνοκεντρικές θέσεις: ΥΠΕΡ της διδασκαλίας των θρησκευτικών στο σχολείο και της υποχρεωτικής στράτευσης, ΚΑΤΑ των αλλοδαπών σημαιοφόρων στις εθνικές γιορτές, της εξίσωσης των αμοιβών Ελλήνων-αλλοδαπών, της δημοσίευσης σατιρικών σκίτσων του Μωάμεθ.
3. Κοινωνικά ανταγωνιστικές θέσεις: ΥΠΕΡ των ιδιωτικών πανεπιστημίων, της θανατικής ποινής, των αυστηρών ποινών στους τοξικομανείς, της νομιμότητας των εκτρώσεων, της χρήσης πειραματόζωων, ΚΑΤΑ της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, της ποσόστωσης των γυναικών στις προσλήψεις, της τεκνοποίησης των ψυχικά ασθενών.
4. Θέσεις υψηλής ομοφωνίας: ΥΠΕΡ των σχολείων για άτομα με ειδικές ανάγκες και των μικτών γάμων Ελλήνων-ξένων.

Πεποιθήσεις περί δικαιοσύνης. Χρησιμοποιήθηκαν δύο κλίμακες για τη μέτρηση της γενικής πίστης στον δίκαιο κόσμο (Dalbert et al., 2001· 4 προτάσεις, $\alpha = 0,62$) και της προσωπικής πίστης στον δίκαιο κόσμο (Dalbert, 1999· 4 προτάσεις, $\alpha = 0,73$), αντίστοιχα. Επιπλέον, χορηγήθηκε προσαρμοσμένο ερωτηματολόγιο για τη μέτρηση της πίστης στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (7 προτάσεις, $\alpha = 0,76$) και στην απώτερη δικαιοσύνη (7 προτάσεις, $\alpha = 0,87$) (Maes, 1998). Η κλίμακα των απαντήσεων ήταν εξαβάθμια για την πίστη στον δίκαιο κόσμο και πενταβάθμια για την πίστη στην ενυπάρχουσα-απώτερη δικαιοσύνη (από 1 = «διαφωνώ απόλυτα» έως 6 ή 5 = «συμφωνώ απόλυτα», αντίστοιχα).

Αποτελέσματα

Βρέθηκε ότι οι φοιτητές υιοθετούν τις αντιλήψεις περί κοινωνικού ανταγωνισμού που αντανακλούν τα κοινωνικοοικονομικά ζητήματα (Μ.Ο. = 42,03) μάλλον, παρά τις θρησκευτικές-εθνοκεντρικές θέσεις που εκφράζουν τα κοινωνικοπολιτισμικά ζητήματα (Μ.Ο. = 22,93), $t(115) = 7,52$, $p < 0,001$. Αναφορικά με τις πεποιθήσεις περί δικαιοσύνης, οι φοιτητές τείνουν να συμφωνούν περισσότερο με την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη (Μ.Ο. = 3,02) παρά με την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (Μ.Ο. = 2,14), $t(115) = 10,56$, $p < 0,001$. Επιπλέον, οι γυναίκες (Μ.Ο. = 3,25) σημείωσαν μεγαλύτερη συμφωνία με την απώτερη δικαιοσύνη από ό,τι οι άνδρες (Μ.Ο. = 2,77), $F(1, 112) = 7,63$, $p = 0,007$, $\eta^2 = 0,06$. Όσον αφορά την πίστη στον δίκαιο κόσμο, σημειώθηκε μεγαλύτερη τάση του συνόλου των φοιτητών για υιοθέτηση της προσωπικής πίστης (Μ.Ο. = 3,75) παρά της γενικής πίστης (Μ.Ο. = 3,11), $t(115) = 7,81$, $p < 0,001$.

Με την εφαρμογή της ανάλυσης συστάδων εντοπίστηκαν τρεις ομάδες φοιτητών ανάλογα με τις γενικές κοινωνικές πεποιθήσεις τους (πίνακας 3). Η πρώτη ομάδα (N = 38), του «κοινωνικού κυνισμού», υιοθετεί τις θέσεις των κοινωνικοοικονομικών ζητημάτων προβάλλοντας μια αντίληψη περί κοινωνικού ανταγωνισμού και ενάντια σε μέτρα θετικής διάκρισης υπέρ ομάδων, όπως οι δημόσιοι

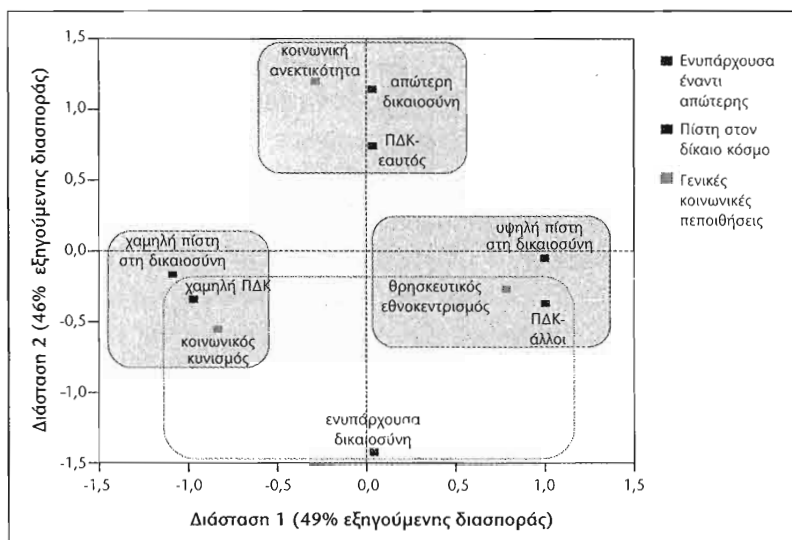
Πίνακας 3
Μέσοι όροι (z-τιμές) των υπό μελέτη μεταβλητών για τις ομάδες που προέκυψαν από την ανάλυση συστάδων (έρευνα 3)

<i>Πίστη στην ενυπάρχουσα-απώτερη δικαιοσύνη</i>	Ενυπάρχουσα (N = 18)	Απώτερη (N = 29)	Υψηλή (N = 36)	Χαμηλή (N = 33)
Ενυπάρχουσα δικαιοσύνη	+0,62	-0,77	+0,92	-0,66
Απώτερη δικαιοσύνη	-0,20	+0,52	+0,87	-1,29
<i>Πίστη στον δίκαιο κόσμο</i>	ΠΔΚ-εαυτός (N = 37)	ΠΔΚ-άλλοι (N = 31)	Χαμηλή ΠΔΚ (N = 37)	
ΠΔΚ για τον εαυτό	+0,91	+0,18	-1,13	
ΠΔΚ για τους άλλους γενικά	+0,09	+0,99	-0,91	
<i>Γενικές κοινωνικές πεποιθήσεις</i>	Κοινωνικός κυνισμός (N = 38)	Θρησκευτικός εθνοκεντρισμός (N = 50)	Κοινωνική ανεκτικότητα (N = 28)	
Κοινωνικοπολιτισμικές	-0,74	+0,91	-0,62	
Κοινωνικοοικονομικές	+0,53	+0,26	-1,19	

υπάλληλοι, οι γυναίκες, αλλά και οι ψυχικά ασθενείς ή οι τοξικοεξαρτημένοι. Η δεύτερη ομάδα (N = 50) είναι αυτή του «θρησκευτικού εθνοκεντρισμού», η οποία συμφωνεί με τις συντηρητικές θέσεις των θρησκευτικών-πολιτισμικών πεποιθήσεων. Η τρίτη ομάδα, της «κοινωνικής ανεκτικότητας» (N = 28), διαφωνεί με τις παραπάνω συντηρητικές αντιλήψεις τόσο στον κοινωνικοοικονομικό τομέα όσο και στον κοινωνικοπολιτισμικό.

Με κριτήριο τις υποκλίμακες της πίστης στην ενυπάρχουσα ή την απώτερη δικαιοσύνη σχηματίστηκαν τέσσερις ομάδες, οι οποίες αντιστοιχούν στην: πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη (N = 18), πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη (N = 29), πίστη και στις δύο παραπάνω διαστάσεις (N = 36), και χαμηλή γενική πίστη (N = 33). Τέλος, με κριτήριο την πίστη στον δίκαιο κόσμο συγκροτήθηκαν τρεις ομάδες: πίστη στον δίκαιο κόσμο για τον εαυτό (N = 37), πίστη στον δίκαιο κόσμο για τους άλλους γενικά (N = 31), και χαμηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο (N = 37) (πίνακας 3).

Ακολούθησε η γραφική απεικόνιση των συσχετίσεων μεταξύ των παραπάνω ομάδων μέσω της παραγοντικής ανάλυσης πολλαπλών αντιστοιχιών. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3, η πρώτη διάσταση (οριζόντιος άξονας, 49% της εξηγούμενης διασποράς) ορίζεται

Διάγραμμα 3

Παραγοντική ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών για τη συσχέτιση της πίστης στο δίκαιο κόσμο, της αντίληψης περί ενυπάρχουσας έναντι απώτερης δικαιοσύνης και των γενικών κοινωνικών πεποιθήσεων (έρευνα 3, N = 116 φοιτητές).

από την υψηλή (δεξιά) έναντι της χαμηλής (αριστερά) συνδυαστικής πίστης στην ενυπάρχουσα και στην απώτερη δικαιοσύνη. Παρομοίως, στο αριστερό άκρο της διάστασης αυτής συναντάμε τη χαμηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο και στο δεξιό άκρο την υψηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο. Η δεύτερη διάσταση (κάθετος άξονας, 46% της εξηγούμενης διασποράς) διαφοροποιεί την απώτερη (άνω) έναντι της ενυπάρχουσας δικαιοσύνης (κάτω). Επίσης, στο άνω άκρο της διάστασης αυτής τοποθετούνται οι φοιτητές με κοινωνικά ανεκτικές πεποιθήσεις και στο κάτω άκρο οι φοιτητές με συντηρητικές γενικά θέσεις.

Διάγραμμα 3. Παραγοντική ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών για τη συσχέτιση της πίστης στο δίκαιο κόσμο, της αντίληψης περί ενυπάρχουσας έναντι απώτερης δικαιοσύνης και των γενικών κοινωνικών πεποιθήσεων (έρευνα 3, N = 116 φοιτητές).

Διαπιστώνεται ότι οι κοινωνικά ανεκτικές απόψεις τείνουν να συνυπάρχουν με την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη και την προ-

σωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο. Από το άλλο μέρος, οι συντηρητικές θέσεις διαφοροποιούνται χαρακτηριστικά. Αφενός, ο θρησκευτικός εθνοκεντρισμός εμφανίζει θετική συνάφεια με την υψηλή συνδυαστική πίστη σε ενυπάρχουσα και απώτερη δικαιοσύνη, καθώς και με την πίστη στον δίκαιο κόσμο που αφορά τους άλλους. Αφετέρου, ο κοινωνικός κυνισμός συνάδει με χαμηλή συνδυαστική πίστη σε ενυπάρχουσα και απώτερη δικαιοσύνη και με χαμηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο. Σε ευρύτερο επίπεδο, και οι δύο εκδοχές των συντηρητικών πεποιθήσεων συνδέονται με την πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι έρευνες που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό επιτρέπουν την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων σχετικά με τις λειτουργίες, τις επιπτώσεις και την προέλευση της πίστης στον δίκαιο κόσμο.

Τα ευρήματά μας συνηγορούν υπέρ της μελέτης εξειδικευμένων διαστάσεων των αντιλήψεων περί δικαιοσύνης αντί της χρήσης μονοδιάστατων εργαλείων. Η τάση αυτή αναδείχθηκε κυρίως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες και αναμφίβολα έδωσε ώθηση στην καλύτερη κατανόηση της έννοιας της πίστης στον δίκαιο κόσμο (Furnham, 2003· Hafer & Bègue, 2005). Είμαστε πλέον σε θέση να διαπιστώσουμε ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο δεν συνιστά ούτε «θετική» ούτε «αρνητική πλάνη», αλλά επιμέρους όψεις της συνδέονται διαφορικά με σημαντικές (κοινωνιο)ψυχολογικές παραμέτρους.

Η πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη φαίνεται να υπερिσχύει της πίστης στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη στις αυτοαναφορές των παιδιών και των νεαρών ενηλίκων. Το εύρημα αυτό συνάδει με προηγούμενα ερευνητικά δεδομένα (Maes, 1998) και δηλώνει την προσαρμοστική λειτουργία της πίστης στην απώτερη δικαιοσύνη, καθώς ο μακροπρόθεσμος προσανατολισμός της επιτρέπει την ενεργοποίηση «λογικών» μηχανισμών για την άρση της αδικίας, όπως η πρόληψη και η αποκατάσταση (Lerner, 1980). Για τον λόγο αυτό προφανώς τα παιδιά που υιοθετούν την πίστη στην απώτερη δικαιοσύνη είναι σε θέση όχι μόνο να αναγνωρίσουν τα δικαιώματά τους, αλλά και να τα υπερασπιστούν όταν αυτά απειλούνται σε συγκρουσιακές καταστάσεις απέναντι σε ισχυρούς άλλους. Παρομοίως, οι

φοιτητές που υιοθετούν την απώτερη δικαιοσύνη αναφέρουν πιο ανεκτική στάση για κοινωνικά ζητήματα και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Αντίθετα, η πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη, είτε γίνει κατανοητή ως ένδειξη ανώριμων ηθικών σταδίων ανάπτυξης είτε ως ανεξάρτητος μηχανισμός αντιμετώπισης ενός χαοτικού κόσμου (Orpenheimer, 2005), εγκλωβίζει το άτομο σε μια οπτική προσαρμοσμένη στο παρελθόν και ενισχύει τη διατήρηση του κοινωνικού status: οι φοιτητές με πίστη στην ενυπάρχουσα δικαιοσύνη τείνουν να διαμορφώνουν συντηρητικές ιδεολογικές θέσεις, ενώ τα παιδιά με παρόμοιες πεποιθήσεις τείνουν να αποδέχονται παθητικά την ευθύνη και να μη διεκδικούν τα δικαιώματά τους.

Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ο Orpenheimer (2005), χρησιμοποιώντας μια σφαιρική εκτίμηση της πίστης στον δίκαιο κόσμο σε εφήβους, απέτυχε να εντοπίσει συνάφεια με τις στάσεις απέναντι στα ανθρώπινα δικαιώματα. Στην έρευνα για τα δικαιώματα του παιδιού, η οποία παρουσιάστηκε παραπάνω, μετρήσαμε επιμέρους όψεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο (ενυπάρχουσα-απώτερη δικαιοσύνη) που ανέδειξαν συστηματικές συσχετίσεις. Συμπερασματικά, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή του κατάλληλου επιπέδου ανάλυσης και εξειδίκευσης των μεταβλητών για τον έλεγχο συγκεκριμένων υποθέσεων.

Η διάκριση της προσωπικής πίστης στον δίκαιο κόσμο έναντι της γενικής πίστης στον δίκαιο κόσμο αποδείχτηκε επίσης χρήσιμη. Οι έφηβοι με υψηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο για τον εαυτό ανέφεραν μεγαλύτερη αυτονομία όσον αφορά την ατομική τους συμπεριφορά και τον υποκειμενικό κανόνα. Επιπλέον, οι φοιτητές με υψηλή προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο χαρακτηρίζονται από κοινωνικά ανεκτική ιδεολογία. Αντίθετα, οι έφηβοι με υψηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο τείνουν να είναι εξαρτημένοι και να αποδέχονται συγχρόνως τον γονεϊκό έλεγχο, ενώ οι φοιτητές με αντίστοιχες αντιλήψεις είναι απορριπτικοί απέναντι σε άτομα διαφορετικού θρησκευματος και εθνικότητας. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαίωσαν αντίστοιχες ερευνητικές υποθέσεις και οφείλονται ενδεχομένως στο καλύτερο επίπεδο ψυχολογικής προσαρμογής που έχει αναφερθεί στη βιβλιογραφία σε σχέση με τα άτομα με υψηλή προσωπική πίστη στον δίκαιο κόσμο έναντι των ατόμων με υψηλή

γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο (βλ. π.χ. Dalbert, 1999· Sutton & Douglas, 2005).

Γιατί όμως οι συμμετέχοντες αναφέρουν υψηλότερο βαθμό πίστης στον δίκαιο κόσμο για τον εαυτό παρά για τους άλλους; Μια απάντηση μπορεί να αναζητηθεί στις εμφανείς αντιστοιχίες της πίστης στον δίκαιο κόσμο με ένα άλλο πεδίο κοινωνιοψυχολογικής έρευνας: την ασυμμετρία της προσλαμβανόμενης διάκρισης για τον εαυτό και την ενδοομάδα. Το φαινόμενο αποκάλυψε η Crosby (1984), διαπιστώνοντας ότι γυναίκες που αμείβονταν λιγότερο από τους άνδρες δήλωναν υψηλό βαθμό διάκρισης για τις άλλες γυναίκες γενικά, αλλά όχι για τον εαυτό τους. Φαίνεται εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η πίστη στον δίκαιο κόσμο λειτουργεί σε προσωπικό επίπεδο ως αμυντικός μηχανισμός απέναντι στην απειλή υποβάθμισης της κοινωνικής ταυτότητας, δικαιολογώντας τη διαπιστωμένη ανισότητα σε βάρος του ατόμου. Οι δύο ερμηνείες που πρότειναν οι Taylor, Ruggiero και Louis (1996) για την πρόσληψη της διάκρισης, οι οποίες εξετάζουν τον ρόλο γνωστικών παραγόντων και των κινήτρων, θα μπορούσαν να ισχύουν επίσης για την ασυμμετρία της πίστης στον δίκαιο κόσμο σε προσωπικό και γενικό επίπεδο. Αναμφισβήτητα πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ζήτημα ανοιχτό προς διερεύνηση. Πάντως, οι άνθρωποι τείνουν γενικότερα να αξιολογούν πιο ευνοϊκά τον εαυτό τους από τα μέλη της ενδοομάδας όταν αντιμετωπίζουν απειλητικές καταστάσεις, ίσως επειδή η ενδοομάδα παρέχει περισσότερες ευκαιρίες για παρατήρηση και καταγραφή περιστατικών αδικίας από όσες διαπιστώνει κανείς σε βάρος του εαυτού (Moghaddam, Stolkin, & Hutcheson, 1997).

Αν οι παραπάνω όψεις της πίστης στον δίκαιο κόσμο εμφανίζουν διαφορική διασύνδεση με την ψυχική λειτουργία, τα ευρήματά μας υποδεικνύουν ότι η χαμηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο έχει μόνο αρνητικές συσχετίσεις. Μεταξύ των φοιτητών ειδικότερα, η ομάδα του κοινωνικού κυνισμού συνδέθηκε με χαμηλή πίστη σε οποιαδήποτε από τις υπό μελέτη όψεις της δικαιοσύνης. Υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στις κοινωνικά ανταγωνιστικές θέσεις της ομάδας αυτής, οι οποίες υποδηλώνουν άκρατο αμσραλιστικό ατομικισμό, και στην ομώνυμη διάσταση που έχει προκύψει από την έρευνα των κοινωνικών αξιωμάτων, όπου ο κοινωνικός κυνισμός πε-

ριλαμβάνει αντιλήψεις όπως προκατειλημμένη στάση απέναντι σε κοινωνικές ομάδες, έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και ηθική ελαστικότητα για την επίτευξη ατομικών στόχων (Leung & Bond, 2004). Είναι πιθανό η πρόσληψη του κόσμου ως άδικου να λειτουργεί εκλογικευτικά δικαιολογώντας τις παραπάνω θέσεις. Ας σημειωθεί ότι οι Έλληνες συγκέντρωσαν την υψηλότερη βαθμολογία μεταξύ συμμετεχόντων από πέντε χώρες στη διάσταση του κοινωνικού κυνισμού (Παναγιωτοπούλου, Γκαρή, & Παυλόπουλος, 2006).

Ο δεύτερος συντηρητικός ιδεολογικός πόλος που αναδύθηκε στην έρευνα των φοιτητών εμφανίζει εντελώς διαφορετικό προφίλ όσον αφορά τις αντιλήψεις περί δικαιοσύνης. Η ομάδα του θρησκευτικού εθνοκεντρισμού χαρακτηρίζεται από υψηλή πίστη στην ενυπάρχουσα και στην απώτερη δικαιοσύνη, καθώς και από υψηλή πίστη στον δίκαιο κόσμο γενικά. Η συσχέτιση μεταξύ αδιαφοροποίητα υψηλής πίστης στον δίκαιο κόσμο και πρωτοτυπικά δεξιών αντιλήψεων που εκφράζουν χαμηλή ανεκτικότητα δεν αποτελεί νέο εύρημα στην ελληνική βιβλιογραφία (βλ. Παπαστάμου & Προδρομίτης, 2003). Επιβεβαιώνει πάντως την ερευνητική υπόθεση που αφορούσε τη διασύνδεση της πίστης στον δίκαιο κόσμο και των θεωριών για τη δικαιολόγηση του συστήματος. Αν η συνολική απόρριψη της δικαιοσύνης οδηγεί σε συντηρητικές, κοινωνικά ανταγωνιστικές απόψεις, η στερεοτυπική αποδοχή της δικαιοσύνης φαίνεται να σχετίζεται με συντηρητικές, υπερπατριωτικές τοποθετήσεις που αφήνουν άθικτο το κοινωνικό status. Η συνεισφορά των θεωριών για τη δικαιολόγηση του συστήματος έγκειται στη δυνατότητα να ερμηνεύσουν το φαινομενικά παράδοξο, πώς γίνεται δηλαδή τα άτομα που προέρχονται από υποβαθμισμένες κοινωνικές ομάδες να αποδέχονται τη θέση τους (Jost & Hunyady, 2005), αν και κάτι τέτοιο έχει διαπιστωθεί πειραματικά ήδη από τις πρώτες έρευνες του Doise και των συνεργατών του πάνω στις διομαδικές σχέσεις (π.χ. Doise, Csepeli, Dann, Gouge, Larsen, & Osteli, 1972). Πάντως, η συσχέτιση της πίστης στον δίκαιο κόσμο με τις θεωρίες αυτές αποτελεί ένα υποσχόμενο πεδίο διασύνδεσης του ατομικού με το διομαδικό επίπεδο ανάλυσης στην κοινωνική ψυχολογία (Doise, 2009).

Η δεύτερη έρευνα του κεφαλαίου αυτού παρέχει ορισμένες ενδείξεις για την προέλευση των αντιλήψεων περί δικαιοσύνης. Ασφα-

λώς σε έναν συναφειακό μεθοδολογικό σχεδιασμό δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε συμπεράσματα σχετικά με τη φύση της αιτιότητας. Τουλάχιστον, η συλλογή πληροφοριών από διαφορετικές πηγές, δηλαδή τους εφήβους και τις μητέρες τους, διασφάλισε την ανεξαρτησία των μετρήσεων.

Όπως αναμενόταν, το δημοκρατικό κλίμα στην οικογένεια, το οποίο εν προκειμένω ορίστηκε λειτουργικά ως οι στάσεις και συμπεριφορές των μητέρων που ενθαρρύνουν την αυτονομία και την ισότιμη συμμετοχή του εφήβου, συνδέθηκε με υψηλό επίπεδο προσωπικής και οικογενειακής πίστης στον δίκαιο κόσμο στις αυτοαναφορές των εφήβων. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με τους Dalbert και Stroeber (2006), οι οποίοι έδειξαν με πειστικό τρόπο –λόγω του διαχρονικού ερευνητικού σχεδίου που εφάρμοσαν– ότι οι αντιλήψεις περί δίκαιου οικογενειακού κλίματος συμβάλλουν στη διατήρηση υψηλής υποκειμενικής ευεξίας. Αντίθετα, οι αυταρχικές γονεϊκές πρακτικές των μητέρων που δίνουν έμφαση στην υπακοή εμφάνισαν θετική συνάφεια με τη γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο του εφήβου. Η εικόνα της οικογενειακής ατμόσφαιρας στην περίπτωση αυτή συμπληρώνεται από υψηλή θρησκευτικότητα και, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, από αποδοχή της εξάρτησης και του γονεϊκού ελέγχου από τον έφηβο. Και πάλι δηλαδή η υψηλή γενική πίστη στον δίκαιο κόσμο φαίνεται να συμβάλλει στη διατήρηση του status σε ένα ιεραρχημένο, ελεγκτικό πλαίσιο (Oppenheimer, 2006).

Ειδικότερα, το εύρημα που αφορά τη σχέση μεταξύ θρησκευτικών πρακτικών και γενικής πίστης στον δίκαιο κόσμο είναι εν μέρει συμβατό με τη βιβλιογραφία (π.χ. Crozier & Joseph, 1997), καθώς μόνο ο υψηλός (όχι ο χαμηλός) βαθμός θρησκευτικότητας φάνηκε να συνδέεται με την πίστη στον δίκαιο κόσμο. Ίσως με την υποχώρηση των θρησκευτικών πρακτικών να αναδύεται ο ρόλος άλλων οικογενειακών παραγόντων στη διαμόρφωση των αντιλήψεων περί δικαιοσύνης.

Παρατηρήθηκε επίσης ότι το συγκρουσιακό κλίμα στις σχέσεις γονέων-εφήβου συνδέεται με χαμηλή σφαιρική πίστη στον δίκαιο κόσμο ανεξάρτητα από την έκβαση της σύγκρουσης, από το αν δηλαδή ο έφηβος νιώθει περισσότερο ή λιγότερο αυτόνομος. Σε συμφωνία με τους Maes και Kals (2002), θα υποθέταμε ότι οι συ-

γκρούσεις βιώνονται από τον έφηβο ως περιστατικά προσλαμβανόμενης αδικίας και λειτουργούν αθροιστικά προς την κατεύθυνση της εξασθένησης της πίστης στον δίκαιο κόσμο.

Οι μεθοδολογικές επιλογές των ερευνών οι οποίες παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό ενέχουν ορισμένους προφανείς περιορισμούς. Ήδη αναφερθήκαμε στην αδυναμία διατύπωσης συμπερασμάτων αναφορικά με αιτιώδεις σχέσεις. Για κάτι τέτοιο απαιτείται πειραματικός σχεδιασμός. Ένα άλλο ζήτημα σχετίζεται με την αξιοπιστία των κλιμάκων για τη μέτρηση της πίστης στον δίκαιο κόσμο, ιδιαίτερα εκείνων που αφορούν τη σφαιρική πίστη στον δίκαιο κόσμο, η οποία δεν είναι πάντοτε ικανοποιητική (Hafer & Bègue, 2005). Αν και στις δικές μας έρευνες οι δείκτες εσωτερικής συνέπειας δεν έπεσαν κάτω από αποδεκτά όρια, κυμάνθηκαν πολύ κοντά σε αυτά, δηλώνοντας την ανάγκη για περαιτέρω ψυχομετρικό έλεγχο των εργαλείων στην ελληνική πραγματικότητα.

Στην ανασκόπηση της βιβλιογραφίας έγινε αναφορά στην πίστη στον δίκαιο κόσμο ως «θετική» ή «αρνητική πλάνη». Η συζήτηση που προηγήθηκε επικεντρώθηκε μάλλον στους επιθετικούς προσδιορισμούς παρά στον ίδιο τον χαρακτηρισμό «πλάνη». Σχετικά με το θέμα αυτό επισημαίνεται ότι, από ψυχολογική άποψη, δεν υπάρχει αντικειμενική δικαιοσύνη. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η υποκειμενική πρόσληψη μιας κατάστασης ως δίκαιης ή άδικης. Όπως θα έλεγε ο William Blake (αναφ. στο Bond, 2009), «οτιδήποτε είναι δυνάμει πιστευτό αποτελεί εικόνα της αλήθειας».

Ευχαριστίες

Η δεύτερη και η τρίτη έρευνα που παρουσιάζονται στο παρόν κεφάλαιο χρηματοδοτήθηκαν εν μέρει από τον Ειδικό Λογαριασμό Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με επιστημονικό υπεύθυνο τον συγγραφέα. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στη Χρύσα-Φραντζέσκα Μαλανδράκη, στην Κατερίνα Γεωργαντή και στην Αφροδίτη Κοντογιάννη για τη συμβολή τους στην πρώτη, τη δεύτερη και την τρίτη έρευνα, αντίστοιχα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bègue, L. (2002). Beliefs in justice and faith in people. *Personality and Individual Differences*, 32, 375-382.
- Bierhoff, H. (2002). Just world, social responsibility and helping behavior. In M. Ross & D. T. Miller (Eds), *The justice motive in everyday life* (pp. 189-203). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bond, M. H. (2009). Believing in beliefs: A scientific but personal quest. In K. Leung & M. H. Bond (Eds), *Psychological aspects of social axioms* (pp. 319-341). New York: Springer.
- Bosma, H., Jackson, S., Zijling, D., Zani, B., Cicognani, E., Xerri, M., et al. (1996). Who has the final say? Decisions on adolescent behaviour within the family. *Journal of Adolescence*, 19, 277-291.
- Christopher, A., Zabel, K., Jones, J., & Marek, P. (2008). Protestant ethic ideology: Its multifaceted relationships with just world beliefs, social dominance orientation, and right-wing authoritarianism. *Personality and Individual Differences*, 45, 473-477.
- Connell, J. P. (1985). A new multidimensional measure of children's perceptions of control. *Child Development*, 56, 1011-1018.
- Crosby, F. (1984). The denial of personal discrimination. *American Behavioral Scientist*, 27, 371-386.
- Crozier, S. & Joseph, S. (1997). Religiosity and sphere-specific just world beliefs in 16 to 18 year olds. *Journal of Social Psychology*, 137, 510-513.
- Dalbert, C. (1993). *Just Family Climate Scale*. Department of Educational Psychology, Martin Luther University of Halle-Wittenberg, Germany.
- Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally. *Social Justice Research*, 12, 79-98.
- Dalbert, C. (2001). *The justice motive as a personal resource: Dealing with challenges and critical life events*. New York: Plenum.
- Dalbert, C. & Radant, M. (2004). Parenting and young adolescents' belief in a just world. In C. Dalbert & H. Sallay (Eds), *The justice motive in adolescence and young adulthood* (pp. 11-25). New York: Routledge.
- Dalbert, C. & Stoeber, J. (2006). The personal belief in a just world and domain-specific beliefs about justice at school and in the family: A longitudinal study with adolescents. *International Journal of Behavioral Development*, 30(3), 200-207.
- Dalbert, C., Lipkus, I., Sallay, H., & Goch, I. (2001). A just and an unjust world: Structure and validity of different world beliefs. *Personality and Individual Differences*, 30, 561-577.

- Deconchy, J.-P., Quelen, F., & Ragot, I. (1998). Résignation acquise (learned helplessness), rhétorique factuelle ou fantastique: Leurs effets sur l'appel à des «croyances». *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 11, 147-171.
- Dion, K. L. & Dion, K. K. (1987). Belief in a just world and physical attractiveness stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 775-780.
- Dittmar, H. & Dickinson, J. (1993). The perceived relationship between the belief in a just world and socio-political ideology. *Social Injustice Research*, 6(3), 257-272.
- Doise, W. (2009). *Η εξήγησή στην κοινωνική ψυχολογία* (επιμ. Σ. Παπαστάμου). Αθήνα: Πεδίο (έτος πρωτότυπης έκδοσης 1982).
- Doise, W., Csepele, G., Dann, H. D., Gouge, C., Larsen, K., & Ostell, A. (1972). An experimental investigation into the formation of intergroup representations. *European Journal of Social Psychology*, 2(2), 202-204.
- Doise, W., Spini, D., & Clemence, A. (1999). Human rights studied as social representations in a cross-national context. *European Journal of Social Psychology*, 29, 1-29.
- Furnham, A. (1991). Just world beliefs in twelve societies. *Journal of Social Psychology*, 133, 317-329.
- Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences*, 34, 795-817.
- Hafer, C. L. & Bègue, L. (2005). Experimental research on just-world theory: Problems, developments and future challenges. *Psychological Bulletin*, 131(1), 128-167.
- Iatridis, T. & Fousiani, K. (2009). Effects of status and outcome on attributions and just-world beliefs: How the social distribution of success and failure may be rationalized. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 415-420.
- Jost, J. (1995). Negative illusions: Conceptual clarification and psychological evidence concerning false consciousness. *Political Psychology*, 16, 397-424.
- Jost, J. & Hunyady, O. (2005). Antecedents and consequences of system-justifying ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, 14(5), 260-265.
- Lerner, M. (1977). The justice motive: Some hypotheses as to its origins and forms. *Journal of Personality*, 45, 1-52.
- Lerner, M. (1980). *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum.

- Lerner, M. (1998). The two forms of belief in the just world: Some thoughts on why and how people care about injustice. In L. Montada & M. Lerner (Eds), *Responses to victimizations and belief in the just world* (pp. 247-270). New York: Plenum.
- Lerner, M. J. & Miller, D. T. (1977). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin*, *85*, 1030-1051.
- Lerner, M. & Simmons, C. (1966). Observer's reaction to the "innocent victim": Compassion or rejection? *Journal of Personality and Social Psychology*, *4*, 203-210.
- Lerner, M., Miller, D., & Holmes, J. (1976). Deserving and the emergence of forms of justice. In L. Berkowitz & E. Walster (Eds), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 9 (pp. 133-162). New York: Academic Press.
- Leung, K. & Bond, M. H. (2004). Social axioms: A model for social beliefs in multicultural perspective. *Advances in experimental social psychology*, Vol. 36 (pp. 119-197). San Diego, CA: Elsevier.
- Lipkus, I. (1991). The construction and preliminary validation of a global belief in a just world scale and the exploratory analysis of the multi-dimensional belief in a just world scale. *Personality and Individual Differences*, *12*, 1171-1178.
- Maes, J. (1998). Immanent justice and ultimate justice: Two ways of believing in justice. In L. Montada & M. Lerner (Eds), *Responses to victimizations and belief in the just world* (pp. 9-40). New York: Plenum.
- Maes, J. & Kals, E. (2002). Justice beliefs in school: Distinguishing ultimate and immanent justice. *Social Justice Research*, *15*, 227-244.
- Maes, J. & Schmitt, M. (1999). More on ultimate and immanent justice. *Social Justice Research*, *12*, 65-78.
- Μαλανδράκη, Χ.-Φ. & Παυλόπουλος, Β. (2007, Απρίλιος). Αναγνώριση και διεκδίκηση των δικαιωμάτων των παιδιών σε σχέση με την πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο. Ανακοίνωση στο 11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Ρέθυμνο.
- Moghaddam, F., Stolkin, A., & Hutcheson, L. (1997). A generalized personal/group discrepancy: Testing the domain specificity of a perceived higher effect of events on one's group than on oneself. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*, 743-750.
- Mohiyeddini, C. & Montada, L. (1998). BJW and self-efficacy in coping with observed victimization: Results from a study about unemployment. In L. Montada & M. Lerner (Eds), *Responses to victimization and belief in a just world* (pp. 41-54). New York: Plenum.

- Montada, L. (1998). Belief in a just world: A hybrid of justice motive and self-interest. In L. Montada & M. Lerner (Eds), *Responses to victimizations and belief in the just world* (pp. 217-245). New York: Plenum.
- Oppenheimer, L. (2005). Justice and the belief in a just world: A developmental perspective. *Personality and Individual Differences*, 38, 1793-1803.
- Oppenheimer, L. (2006). The belief in a just world and subjective perceptions of society: A developmental perspective. *Journal of Adolescence*, 29, 655-669.
- Παναγιωτοπούλου, Π., Γκαρή, Α., & Παυλόπουλος, Β. (2006). Διαστάσεις των κοινωνικών αξιωμάτων: Διαπολιτισμική προσέγγιση. Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία* (σσ. 27-45). Αθήνα: Ατραπός.
- Παπαστάμου, Σ. & Προδρομίτης, Γ. (2003). *Τρομοκρατία και εξουσία: Ο αντί-λογος της συνεκτικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Προδρομίτης, Γ. & Παπαστάμου, Σ. (2006). Όψεις κοσμικής και θρησκευτικής «ορθοδοξίας»: Από τις δοξασίες στις πρακτικές. Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία* (σσ. 65-83). Αθήνα: Ατραπός.
- Piaget, J. (1965). *The moral judgment of the child*. New York: Free Press.
- Rubin, Z. & Peplau, L. (1975). Who believes in a just world? *Journal of Social Issues*, 31, 65-89.
- Sutton, R. & Douglas, K. (2005). Justice for all, or just for me? More support for the self-other distinction in just-world beliefs. *Personality and Individual Differences*, 39, 637-645.
- Sutton, R., Douglas, K., Wilkin, K., Elder, T., Cole, J., & Stathi, S. (2008). Justice for whom, exactly? Beliefs in justice for the self and various others. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 34(4), 528-541.
- Taylor, S. & Brown, J. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103, 193-210.
- Taylor, D., Ruggiero, K., & Louis, W. (1996). Personal/group discrimination discrepancy: Towards a two-factor explanation. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 28, 193-202.